

Zombory Máté

Az áldozatok nevében

Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája

- kézirat -

Budapest, 2018

Tartalom

Előszó

1. Tér-idő történelem. Holokauszt-emlékezet és transznacionális politika

2. Az emlékezet globalizálódása

3. A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése. A kulturális traumaelmélet kudarca

4. Mimetikus áldozati versengés: Gulag vs. Auschwitz

5. Vizuális revizionizmus. Civilizált antikommunizmus a Terror Háza Múzeumban

6. Hallgatás, néprajzi hagyományörzés, kulturális örökség. Identifikációs stratégiák a „német múltrol” szóló 1945 utáni diskurzusokban

A tanulmányok eredeti megjelenése

Előszó

A politikát meghatározó mélyreható, szerkezeti változásokat tekintve jelenkorunkat az 1970-es évektől számíthatjuk. Ekkor alakultak ki a mai világrend alapvető koordinátái: a gyarmati világrend felbomlása, a globalizáció, a kapitalizmus „új szelleme”, a neoliberalizmus, és az individualizáció. Ez a folyamat hidegháborút követően csak felgyorsult. A kötetbe válogatott tanulmányok e problematikához szólnak hozzá két sajátos szempontból. Az egyik a politikai képviselet kérdése. Az elmúlt fél évszázad során a nemzetállami képviseleti rendszer gyökeresen átalakult, a társadalmi érdekeket közvetítő, az érdekkonfliktusokat keretező infrastruktúra, mint az osztályalapú tömegpártok vagy a szakszervezetek, erodálódtak, és átadták a helyüket egy mediatizált és a társadalmi látásviszonyokat rendkívül korlátozó hatalmi térnek, amelyben a csoportképződés természetesnek tűnő, jól észlelhető kritériumai felértékelődnek. A másik szempont az időbeliséggel, a társadalmi időtapasztalattal kapcsolatos: a politika immár nem a jövőre irányuló társadalomalakító cselekvés, amelyet a jövőben kívánatos morális célállapot orientál akár úgy, hogy elérni, akár úgy, hogy megakadályozni kívánja. A politika rendkívüli mértékben múltorientálttá vált, a társadalmi szenvedés keretfeltételeinek áldozattal járó felszámolásától a múltban elszenvedett sérelmek felmutatása és jóvátétele felé mozdult el. Egyszóval a politika részben emlékezetpolitikává vált.

A kötet transznacionális nézőpontból igyekszik megragadni az emlékezetpolitikát. Abból indul ki, hogy a hatalmi küzdelmek nem korlátozódnak sem a nemzetállamokra, sem pedig az azok közötti nemzetközi kapcsolatokra, hanem egy olyan térben mennek égbé, amelybe maguk a nemzetállamok is, távolról sem egyedüli szereplőkként, beágyazódnak. Ez a megközelítés a politika átalakulását térbeli problémaként tárgyalja: a politika közegét jelentő cselekvési tér átalakulásaként, amely azáltal nyílik meg, hogy a nemzetállam elveszíti a politikai képviselet feletti monopóliumát mind saját területén, mind pedig – a nyugati világ centrumállamai esetében – a „történelem nélküli” népek felett a világban. Ez a vállalkozás 2012-ben indult, *Az emlékezet globális keretei és a múlt körüli társadalmi konfliktus* című poszt-doktori kutatási programmal vette kezdetét, melynek elsődleges célja az volt, hogy szociológiailag leírja és magyarázza a jobb híján transznacionális emlékezetpolitikai térnek nevezett realitást. Mindezt a társadalmi normák, az aktorok és a gyakorlatok előtérbe helyezésével próbáltam megvalósítani, egyfajta háromdimenziós koordinátarendszert

kialakítva, amelyben kifeszül az a hatalmi mező, amelyben a múltra hivatkozó politika végbemegy. A kutatás ötvözte a transznacionális perspektívát és a történeti szociológiai megközelítést. Az emlékezettörténeti irányzathól indult ki, amely a holokauszt-emlékezet térbeli és időbeli dekontextualizálódásának leírása révén problematizálja a transznacionális emlékezetpolitikát. Ugyanakkor két tekintetben kritikailag módosította az irányzat előfeltevéseit, korrigálva annak nyugati (transzatlanti) orientációját és teleologikus jellegét. Előbbi abban nyilvánul meg, hogy a főáramú emlékezettörténet a nyugat-európai és észak-amerikai társadalmi fejleményekre koncentrált, és kimondva-kimondatlanul feltételezi, hogy a múlttal fenntartott társadalmi viszony egyéb földrajzi és társadalomtörténeti kontextusokban is azonos módon megy végbe, sőt, normatív, kell végbemennie. Utóbbi pedig abban, hogy e történet végpontjaként a holokauszt-emlékezeti moralitást a történeti fejlődés egyetlen lehetséges kimeneteleként tételezi. E korrekció révén a kutatás nem arra vonatkozott, hogy adott történelmi és földrajzi kontextusban milyen mértékben valósult meg a holokauszt emlékezete úgy, ahogy az a nyugati világban megtörtént, hanem arra, hogy milyen következményekkel jár az a társadalmi interakció, amely a transznacionális emlékezetpolitikai tér szereplői és az új belépők között végbemegy. Ez a kérdés hangsúlyosan vetődik fel a hidegháború után „újraegyesülő” Európában, ahol a történeti emlékezet politikai relevanciája nem csak az európai értékek közvetítésében volt jelentős, hanem azon szerepe révén is, amelyet a szándékok szerint a politikai integrációban játszik.

A kötet első három tanulmánya a holokauszt emlékezettörténete felvetette problémákkal foglalkozik. Az első fejezet áttekinti azokat a főáramú megközelítéseket, amelyek az 1970-es évek emlékezeti fordulatával, illetve a transznacionális holokauszt-diskurzussal foglalkoznak. Felvázolja a főbb vitapontokat, mint pl. hogy globális vagy univerzális-e a holokauszt emlékezete, illetve a szóban forgó tudományos áramlaton belül megfogalmazott kritikákat többek között az unilineáris történelemképről és a háború utáni „hallgatás mítoszáról”. A második fejezet az emlékezet globalizálódásával foglalkozik: a transznacionális emlékezeti teret igyekszik jellemezni a benne uralkodó normák, mint az emlékezés kötelessége, az aktorok, mint a tanú, és társadalmi gyakorlatok, mint az áldozati reprezentáció elemzésén keresztül. Utóbbi a politikai fellépések tipikus formája lett, az aktorok a múltban elszenvedett trauma révén meghatározódó csoport nevében lépnek fel. A „saját trauma” nyilvános elismertetése a csoport elismertetését jelenti, és legitimálja a politikai igénybejelentést az elismerés gesztusára, a jóvátételre, vagy a kárpótlásra. A harmadik fejezet egy esettanulmányon keresztül gyakorol kritikát az ún. kulturális traumaelméleten, amely a

társadalmi cselekvés e logikáját átveszi és normatíván előírja azon az áron, hogy a tapasztalatot a traumára, a történelmi folyamatot pedig annak ismétlődésére redukálja, a cselekvőt pedig dehumanizálja.

A kötet második része azzal a történelmi folyamattal foglalkozik, amely során a hidegháborút követő Európában új szereplők léptek be a transznacionális emlékezetpolitikai térbe. Milyen interakció jellemezi azt a folyamatot, amelynek eredményeként 2004-2006-ban a posztkommunista európai államok csatlakoztak az Európai Unióhoz? A kérdés emlékezetpolitikai jelentőségét az adja, hogy a hidegháborút követő, „történelem vége” utáni pillanatban a csatlakozási folyamat „integrátori oldalán” a holokauszt emlékezete az összeurópai politikai szolidaritás morális alapjaként tételeződött, és fogalmazódott meg a demokratikus érettség puha kritériumaként az „Európába visszatérő” fél számára. Milyen következményekkel jár, ha új szereplők alkalmazzák a holokauszt-diskurzusban érvényesülő „morális paradigmát”? A negyedik fejezet az „emlékezetek versengésének” kontextusát, azaz a verseny szabályait tárgyalja, amelyek révén a versenyzők interakcióikon keresztül hatnak egymásra. Fő állítása, hogy az európai politikai mezőbe való belépés feltétele a (holokauszt)-emlékezeti normarend átvétele volt, amely meghatározta, hogy az új szereplők milyen módon reprezentálták a kommunizmust mint csak rájuk jellemző, „keleti” traumatikus emlékezetet. Más szóval, Kelet-Európa politikai képviselője a csatlakozás egyenlőtlen viszonyai között az áldozati pozíció felvételével és a történelmi szenvedés reprezentációjával vált lehetségessé. A szóban forgó társadalmi dinamikát mimetikus áldozati versengésnek nevezem.

A két utolsó tanulmány magyar társadalomtörténelmi kontextusban tárgyalja az áldozati képviselő kérdését. Az ötödik fejezet transznacionális nézőpontból elemzi a budapesti Terror Háza Múzeum múltreprezentációs stratégiáját és a körülötte kialakult nemzeti vitát. Nemzeti kontextusban mutatja be azt a dinamikát, amely az európai szintet is jellemezte: az áldozati moralitás paradigmájában a múlttól folytatott viták eldönthetetlenek, ugyanakkor a történelemhamisítás kölcsönösen alkalmazott vádjá destabilizálja a múlttól alkotott tudást. Végül a hatodik fejezet a magyarországi német kisebbségről szóló történelmi diskurzus-elemzés, amely a német áldozatiság kérdésével foglalkozik. Ahogy azt az európai fejlemények bizonyították a kétezres évek elején, az áldozati képviselő lehetséges német nemzeti kontextusban – vajon ugyanez a helyzet kisebbségi kontextusban is?

Az itt egybegyűjtött tanulmányok 2012 és 2017 között íródtak és végeredményben egyazon problémát járják körül: a nép nevében történő politizálástól az áldozatok nevében folytatott

politika felé történő elmozdulást diagnosztizálják. A kötet a jelenleg uralkodó, az áldozati reprezentációval jellemezhető „morális ökonómia” leírására és kritikájára vállalkozik. A kilencvenes évektől kezdve a politika e mélyreható átalakulásának értékelését egyrészt a holokauszt-emlékezeti univerzális moralitásba, a humanitarizmusba, a kozmopolita emberi jogi rezsimbe vetett pozitív hit jellemezte, az a meggyőződés, hogy az univerzális morális jelentőséggel felruházott holokauszt-emlékezet nemzetközi érvényesülése végeredményben a megbékéléshez vezet el. Bár a kilencvenes évek korai kritikái a „szenvedés Olimpiájáról” és az emlékezet szakralizálódásáról a nyugati mainstreamben és olyan elismert intellektusoktól hangzottak el, mint Tzvetan Todorov, Charles Maier vagy Peter Novick, e hangok a kétezres évekre elhalkultak. Az állítás, hogy az emlékezetpolitika, azon belül is a versengő áldozatiság nem csak az emlékezést lehetetleníti el, hanem magát a politikát is, ma ritkán hallható. A téma egyik alapműve, Jean-Michel Chaumont *Az áldozatok versengése* című, 1997-ben franciául megjelent könyve 2010-es, kiegészített újrakiadásáig lényegében visszhangtalan maradt, és a mai napig nem hozzáférhető angolul.

Ha a holokauszt emlékezete ténylegesen nem is vált univerzálissá, megkockáztatható, hogy az áldozatok elismerésére irányuló morális imperatívusz igen. Ennek pedig mélyreható következményei vannak. Mindez az említett korai kritikák felelevenítésére sarkall. Jelen kötet tanulmányai arra kívánják felhívni a figyelmet, hogy az áldozati képviselet, és a történelem, illetve a politika azzal együtt járó moralizálása ellehetetleníti a társadalmi problémák politikai megfogalmazását. A múlt közösen osztott emlékezete, azaz a történelmi áldozatiság kölcsönös elismerése biztosította szolidaritás és politikai integráció olyan normatív ideál, amelyet megvalósítani nem lehetséges, mivel az a morális rend, amelyben ennek meg kéne történnie, presztízsforrássá alakítja a szenvedés reprezentációját, és az ismétlődő, depolitizált emlékezeti konfliktusok minduntalan destabilizálják a múlthoz fűződő társadalmi viszonyt.